

S.M.Qənizadənin maarifçi konsepsiyası və islam dünyagörüşü

Təyyar SALAMOĞLU,
ADPU-nun professoru

I HİSSƏ

S.M.Qənizadənin "Məktubati-Şeyda bəy Şirvani" dilogiyası

VIII YAZI

"Gəlinlər həmayili"ndə bəşəri qardaşlıq və qadın azadlığı problemləri: Üz-üzə gələn Şərq və Qərb kontekstləri

Əsas süjet xəttinə Şeyda bəy və Pavel Petroviçin qadın azadlığı haqqında mülahizələri nöqtəyi-nəzərindən diqqət yetirdikdə, maraqlı nəticələrə gəlmək olur. Bu süjet xəttində qadına verilən mütləq azadlığın hansı nəticələrə səbəb olduğunu müşahidə edirik. Əsərdə Pavel Petroviçin tərəfdarı olduğu mütləq azadlıq və bərabərliyi Sofya Mixaylovna simvollaşdırır. Məhz bu mütləq azadlıq düşüncəsi ilə Sofya Mixaylovna əri ola-ola, hisslərinə tam azadlıq verərək özünü Şeyda bəyə təslim etmək istəyir. Bir anlıq düşünsək ki, Şeyda bəy bu istəyə qarşılıq vermişdir, onda bu halda "hürriyyətdən murad odur ki, hər bir nəfs və ixtiyaratına malik olsa gərəkdir" düşüncəsi ilə yaşayan Pavel Petroviç bu vəziyyəti həzm edə biləcəkmi? Sofya Mixaylovnanın "yoxsa bizim barəmizdə bədgüman oldun?" sualına Pavel Petroviç belə cavab verir: "Yox, gözəl...Sənin ismətinə və Şeyda bəyin nəcabətinə xatircəm olduğumda bədgüman olmağıma hərgiz səbəb yoxdur". Amma hadisələrin cərəyanındakı reallıq oxucunu bu qənaətə gətirir ki, əgər Şeyda bəy də mütləq azadlıq düşüncəsi ilə hərəkət etsəydi, Pavel Petroviç bütün ömrü boyu namussuzluq damğası ilə yaşamalı olardı. Mütləq azadlıq düşüncəsinin təlqini ilə bədnam hərəkətə yol verməyə hazır olan Sofya Mixaylovna məhz bu cür azadlığı qəbul etməyən Şeyda bəyin hesabına ömürlük damğadan xilas olur. "Mənim qəbih niyyətlərim sərəsər murdarçılıqdır, ləimlikdir, idbarlıqdır...Ox! Bu hərəkətimin kəffarəsi üçün mənə tövbə lazımdır, tövbə!... Ax, Pavluşa, Pavluşa! Sən mənim həqqimdə etdiyən səfalar...Ox, ox! Məni oda yandırmalıdır". Sofya Mixaylovnanın yol vermək istədiyi qəbahətdən dolayı dərin peşimançılıq hisslərinin səmimi ifadəsi olan bu sözlər, eyni zamanda, Şeyda bəyin "dünyada azadlıq mütləq, absalyutni dərəcə yoxdur və ola bilməz!..." sözlərinin

qeyd-şərtsiz sübutudur. Şeyda bəyin Amerika və Avropadakı qadın azadlığını mütləq azadlıq şəklində qəbul etməyin doğru olmaması haqqında mülahizələri də həqiqətin ifadəsidir. Qəhrəmana görə, çox qanunlar bu azadlığı bu və ya digər dərəcədə məhdudlaşdırır. Bu məhdudlaşdırmanın məqsədi heç də azadlığın aradan qaldırılması deyil, "bəlkə lazım olan məqamlarda təbiətə namüvafiq hüquq iddialarının rəddiyəsidir". Bu isə o deməkdir ki, qadın azadlığı məsələsində S.M.Qənizadə haqq yolu olan İslamın mövqeyindən çıxış edir və insaniyyət üçün bu yolu məqbul sayır.

S.M.Qənizadə insaniyyətdə uxuvvət problemini müxtəlif ictimai münasibətlər kontekstində əks etdirir. Romanda bu münasibətlər əksər hallarda obrazlı ifadəsini tapırsa, bəzən də qəhrəmanı düşündürən və narahat edən daxili düşüncələrin publisistik əksi şəklində reallaşır.

Uxuvvət probleminin bədii əksini simvollaşdıran obraz kimi usta Paqos surəti ədəbiyyatşünaslığın diqqətini çox çəkmiş, hətta bəzi hallarda onun romandakı mövqeyi bir qədər şişirdilmiş, həm də ideoloji mövqedən dəyərləndirilmişdir. A.Zamanovun "Şeyda bəylə Paqosun arasındakı səmimi ünsiyyəti" "erməni və Azərbaycan xalqlarının çoxəsrlik dostluğunun rəmzi" kimi dəyərləndirməsini sovet rejiminin ideoloji siyasətindən qidalanan qənaət kimi başa düşmək lazımdır.

Usta Paqos, Pavel Petroviç, Sofya Mixaylovna ilə fikir mübadilələrinə əsasən Şeyda bəyin dünyagörüşü haqqında aşağıdakı ədəbiyyatşünaslıq qənaətləri də bir-birini inkar etməklə bərabər, həm də mübahisəlidir. F.Hüseynov yazır: "Şeyda bəy milli birliyin tərəfdarı olduğu kimi, beynəlmiləçiliyin də atəşin müdafiəçisidir" (s.291). S.M.Qənizadənin leksikasındakı "insaniyyət" anlayışının burada sovet ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasına uyğun olaraq "beynəlmiləçilik" ifadəsi ilə verildiyini nəzərə alsaq, bu fikir doğrudur. Şeyda bəyin düşüncələrinin, Pavel Petroviç, Sofya Mixaylovna, Usta Paqosla onun ünsiyyətinin mahiyyətini düzgün ifadə edir. Lakin elə bu fikirin ardınca onunla tam ziddiyyət yaradan yanlış bir mülahizə gəlir: "Onu (Şeyda bəyi - T.S.) düşündürən din birliyi, millət birliyi deyil, insanlıq, haqq-ədalət uğrunda mübarizə məsələsidir" (F.Köçərli.s.291). Burada elmi-metodoloji yanlışlıq Şeyda bəyin və eləcə də Usta Paqos və başqalarının təmsalında din, millət birliyi ilə "insanlıq, haqq ədalət uğrunda mübarizə"nin, əslində isə "insaniyyət və həqqaniyyət" in qarşı-qarşıya qoyulması, onların bir-birini inkar edən anlayışlar kimi başa düşülməsidir. Romandakı obrazların ideya-estetik yükünün düzgün müəyyənləşdirilə bilməməsi də bu cür qənaətlərin məhsuludur. X.Məmmədovun Usta Paqos obrazı ilə bağlı mənalandırmaları bu obrazın estetik yükünün ifadəsində müəllif mövqeyinin düzgün başa düşülməməsinin nəticəsidir: "S.M.Qənizadə romanda Şeydabəyin maarifçi arzularına uyğun olaraq dini təəssüb hissələrindən xilas olmuş usta Paqos surətini yaratmışdır. Usta Paqos yazıcının insanlıq və haqqpərəstlik haqqında fikirlərinin ideal qəhrəmanıdır. Usta Paqos Şirvan ermənilərindəndir...Din və millət təəssübünün nə olduğunu bilmir" (s.138). İnsaniyyət milli mənsubluğu və milli təəssüb hissini inkar etmir. Milli təəssüb hissi insaniyyətə qarşı duran anlayış yaxud hərəkət

deyildir. Bəşəri düşüncəyə malik hər bir insan bütün hallarda bir millətə mənsubdur, mənsub olduğu millətin təəssüb hissindən də azad deyildir. Sadəcə olaraq, onlar bir sadə həqiqəti aydın dərk edir: İnsaniyyətə gedən yol millət təəssübündən keçir. Millətə dəyər verməyən, onu sevməyən, onun uğrunda mübarizə aparmayan bir şəxs, kim olursa olsun, insanlığı dəyərləndirə bilməz, onun uğrunda mübarizə ola bilməz. Sadə bir məntiq var: Özünə, ailəsinə dəyər verməyən insan millətinə, vətəninə, millətinə, vətəninə dəyər verməyən insan insanlığa-bəşəriyyətə dəyər verə bilməz.

Usta Paqosun Şirvan tərəkmələri-nə, türkmənlərə dəyər verməsi, onların halına yanması, "ürək yanğısı ilə onların halına ah-vay çəkib həqlərində

nicat diləməsi", din və millət ayrı insanlara məhəbbət gözü ilə yanaşması onun "din və millət təəssübünün nə olduğunu bilməməsi" anlamına gəlməz. Şeyda bəy Usta Paqosun xarakterinə və düşüncələrinə ona görə vurulur ki, o insanlarla münasibətini din, məzhəb və millət çərçivəsi ilə məhdudlaşdırmır. Sadə bir çəkməçi olan Usta Paqos hamı aləmi öz vətəninə və ya hamı insanı öz millətində gören "zəif gözlü"lərdən deyil, onun bəşirət gözü açıqdır. Usta Paqosun xarakteri Şeyda bəyə ona gözə "ışıqlı ulduz" təsiri bağışlayır ki, elmsiz və təhsilsiz adi bir çəkməçi olduğu halda "insaniyyət cazibəsi ilə öz ətrafındakı əcnəbilərə mühləq və onların qəm və şadlıqlarına müstərək idi". Şeyda bəy insanlığa gedən yolda insanlarda görmək istədiyi əsas səciyyəvi keyfiyyətləri Usta Paqosda görür. Usta Paqosun milliyətçə erməni və ya başqa bir millətə mənsubluğunun Şeyda bəy üçün heç bir fərqi yoxdur. Onu düşündürən insanın bir millətə mənsub olub da, mənsub olduğu millətin taleyi qədər insanlığın da taleyi haqqında düşüncəsi, bu düşüncəni əməli hərəkətləri ilə sübut etməsidir.

Tipoloji baxımdan Usta Paqos obrazı Pavel Petroviç və Sofya Mixaylovna obrazları ilə birləşir. Pavel Petroviçin milliyətçə rus, dini mənsubiyətçə xristian olması din və millət ayrısı insanla - Şeyda bəylə ülfət bağlamağa, dost olmağa mane olmur. İstər Pavel Petroviç, istərsə də Sofya Mixaylovnanın Şeyda bəyə yaxınlaşması daha çox onun mənəviyyatca zəngin bir insan olması ilə bağlıdır. Eləcə də Şeyda bəyin Pavel Petroviçə yaxınlaşmasında daha çox gənc rus zabitanın "şirin söhbətlər"i səbəb olur. İstər Şeyda bəyin, istər Pavel Petroviçin, istərsə də Sofya Mixaylovnanın həqiqi bir dostluq münasibəti qurmasında dini və milli fərq maneəyə çevrilmir. Onların ictimai məzmunlu söhbətləri-

nin daha çox insaniyyət müstəvisində qurulması da (məsələn, qadın azadlığı probleminin bəşəri müstəvidə müzakirəsi) bəşirət gözü açıq, dünyagörüşü geniş olan insanlar üçün dini və milli mənsubluğun bəşəri səviyyədə düşüncəyə mane olmamasının göstəricisidir. Pavel Petroviçin gözəl arvadını uzaq və yaxın gəzintilərdə Şeyda bəyə etibar etməsi ancaq onun sadədilliyi ilə bağlı deyil. Hadisələrin gedişi aydın göstərir ki, o, arvadını kimə əmanət etdiyini yaxşı bilir. Bir məqamda arvadı Şeyda bəylə münasibətini nəzərdə tutaraq "yoxsa bizim barəmizdə bədgüman oldun?" deyəndə Pavel Petroviçin "Şeyda bəyin nəcabətinə xatircəm olduğu"nu dilə gətirməsi onun dünyagörüşünün mahiyyətini işarələyir. Din və millətçə fərqli birisinin xarakterində görülən nəciblik keyfiyyəti Pavelin məsələlərə ümuminsanlıq müstəvisində dəyər verməsini, insanlarla münasibətində bu xüsusiyyəti önə çəkməsini göstərir.

Düşüncəni olar ki, yazıçı insana insani münasibət kontekstində daha çox xristian dininə mənsubları fərqləndirir. Ədəbiyyatşünaslıqda bu tipli düşüncələr yer almışdır. X.Məmmədov yazır: "Yazıçı erməni usta Paqosu nümunə götürülməli olan bir insan kimi dindar, məzhəb, təəssübkeş və buna görə də zalım və qorxaq, cahil və riyakar qafqazlı möminlərə qarşı qoymuşdur" (s.138). Usta Paqos "nümunə götürülməli olan" insan obrazı kimi yaradılsa da onun dindar olmadığını, hansısa bir məzhəbə bağlı olmadığını deyə bilmərik. Eləcə də Qafqaz müsəlmanlarına aid edilən "dindar, məzhəbçi və təəssübkeş" sifətlərinin "qorxaqlıq", "cahillik" və "riyakarlıq" doğurduğunu da düşünmək yanlışdır. Digər tərəfdən, müəllif baxışında da, qəhrəmanın mövqeyində də "dindar" anlayışı ilə "məzhəb" anlayışları əsaslı surətdə fərqləndirilir, buna görə də onların arasına bərabərlik işarəsi qoymaq olmaz. Ən nəhayət, "insaniyyət" kontekstində xristian dininə mənsublara üstünlük verilməsi, müsəlmanların bu kontekstdə ancaq tənqid hədəfi olmasını da düşünmək üçün əsas yoxdur. Türkmən qışlasında Sofya Mixaylovna ilə türkmən qızlarının ünsiyyətinə dair Şeyda bəyin təhkiyə etdiyi epizodları xatırlayaq: "Sofya türkmənçələrlə doğrudan doğruya aşınlaşmışdı. Rus xanımı ilə türkmən qara qızları dil, məzhəb, adab və adət cəhətləricə bir-birindən əğyar ikən, indi məhz ünsüzlük şirkəti ilə bir-biri ilə bacılışmış, əl və dil işarəsi ilə mehriban-mehriban alışırlar idi". Burada "bacılışma" prosesində hər iki tərəfin təşəbbüsləri öndədir. Müəllif xüsusi olaraq nəzərə çatdırır ki, "dil, məzhəb, adab və adət" fərqləri onların bir-birini sevməsinə mane olmur, bir-birindən üz çevirib gətməyə gətirib çıxarmır. Əksinə, ünsiyyətin dərinləşməsi hər iki tərəfin ruhən bir-birinə bağlanmasını şərtləndirir: "Sofyanın işarəsi ilə kiliməf gözəllər hər ikisi xana üstə gəlib qayət mahirliklə öz hünərlərini din ayrı bacıya göstərdilər. Əvvəl görüşdə nəzərimdə nəhəmvər görünən türkmənçələr imdi kiliməfləq meydanında nəhayət nəzakətli görünür idilər və iş arasında gah-gah mənə baxıb, öylə bir atəşli şivələr satırlar idi ki, mənim nəzərimdə onların bədeli ancaq rus qızı Sofyanın qəmzələri ola bilərdi".

(Davamı 7-ci səhifədə)

